

*'HETE' GESCHIEDENIS Over de temperatuur van de
contemporaine Duitse geschiedenis*

Chris Lorenz

Luchtoorlog als spel

bron: Deutsches Historisches Museum, Berlijn

De geschiedenis van het Derde Rijk wil maar niet 'afkoelen'.

Zes decennia na dato is dit donkere verleden nog altijd

sterk aanwezig. Deze 'hete' geschiedenis heeft bovendien

een belangrijke invloed op de Duitse contemporane

geschiedenis. In dit artikel worden twee pogingen

geanalyseerd om de periode van het nationaal-socialisme

alsnog op afstand te plaatsen.

In *NRC-Handelsblad* van 3 november 2005 stond het volgende korte bericht:

*'Chinese brandweerlieden in de noordwestelijke provincie Xinjiang hebben na vier jaar eindelijk een brand in een kolenmijn weten te blussen. De brand woedde sinds 1874. Dit meldde de BBC woensdag. Het vuur in de steenkolenmijn verbrandde jaarlijks ongeveer 1.8 miljoen ton aan steenkool. Daarbij kwamen jaarlijks een uitstoot van honderdduizend ton aan schadelijke stoffen vrij, zoals koolmonoxide en zwaveldioxide. Ook braakte de brand jaarlijks 40.000 ton aan as en smog uit.'*¹

De brandweer had er ruim vier jaar over gedaan om de brand te blussen nadat er eerder een aantal pogingen was gedaan, zonder het gewenste resultaat. Het zou naar schatting nog ruim dertig jaar gaan duren – dat wil zeggen tot rond 2034! – totdat de temperatuur van de mijn zodanig zou zijn afgekoeld dat er weer kolenwinning mogelijk zou zijn.

Tot zover dit NRC-bericht, waarvan de inhoud mij om meerdere redenen fascineerde: branden horen toch niet 130 jaar lang te duren, net zo min als pinguïns en struisvogels behoren te vliegen; en een bluspoging die vier jaar kost is toch ook onvoorstelbaar. En dan die dertig jaar die

de afkoeling nog in beslag zal nemen, om nog maar te zwijgen over de fantastische hoeveelheden schadelijke stoffen die deze ondergrondse brand sinds 1874 heeft uitgestoten. Zo'n extreme brand gaat simpelweg onze voorstellingen te boven.² Daar krijg je het als lezer bijna letterlijk warm van.

Wat deze brandende kolenmijn in China met de nieuwste Duitse geschiedenis te maken heeft hoop ik in de volgende beschouwing duidelijk te kunnen maken. Ik heb daartoe mijn betoog als volgt opgebouwd. Allereerst zal ik bij de vraag stil staan waarom de contemporaine geschiedenis in het algemeen met het probleem van 'hete' geschiedenis te maken heeft. In de tweede plaats zal ik de these verdedigen dat de contemporaine geschiedenis in Duitsland extra door dit 'hitte-probleem' wordt geplaagd vanwege de geschiedenis van het Derde Rijk. Ten derde zal ik de zienswijze verdedigen dat twee recente voorstellen om de contemporaine geschiedenis in Duitsland opnieuw te periodiseren en te 'Europeïseren' gezien kunnen worden als een poging om het Derde Rijk eindelijk op een afstand te plaatsen. In de vierde en laatste plaats zal ik een verklaring presenteren voor het opmerkelijke feit dat het Derde Rijk na zestig jaar nog steeds zo onvoorstelbaar aanwezig is in de Duitse contemporaine geschiedenis.

I

De verbinding tussen de brandende kolenmijn in China en de nieuwste Duitse geschiedenis wil ik leggen via de vraag die de Amerikaanse historica Barbara Tuchman op 8 maart 1964 in de *New York Times* stelde: 'Moet – of misschien kan – men al over geschiedenis schrijven terwijl die nog smeult?'.³ Haar vraag is natuurlijk zo oud als de nieuwste geschiedenis zelf. De gedachte achter de vraag is altijd de overweging geweest dat de geschiedenis *zelf* als permanent strijdtoneel van oorsprong 'heet' is en eerst moet 'afkoelen' voordat historici deze wetenschappelijk kunnen beschrijven en verklaren. Om gebeur-

1 *NRC Handelsblad* 3 november 2005.

2 Daarom dacht ik aanvankelijk dat iemand zich misschien in het jaartal vergist had – quod non. Eén bron meldde zelfs dat het vuur al in de Qing-periode begonnen was, d.w.z. ergens tussen 1674 en 1911, en dat er in deze streek circa 35 brandende kolenmijnen zijn. Zie: <http://www.china.com.cn/english/MATERIAL/71105.htm> en http://quickstart.clari.net/qs_se/webnews/wed/cq/Qchina-fire.RjOh_DIV.html (geraadpleegd op 15-01-2006).

3 Geciteerd in: Hans-Peter Schwarz, 'Die neueste Zeitgeschichte', *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 51 (2003) nr. 1, 5.

tenissen historisch te kunnen plaatsen is namelijk niet alleen kennis van hun voorgeschiedenis noodzakelijk, maar ook van hun nageschiedenis – en dat kost dus letterlijk tijd. Om de geschiedenis wetenschappelijk te kunnen benaderen moet hij dus eerst op afstand zijn gezet, zo luidt de gangbare gedachtegang van historici sinds de negentiende eeuw.⁴ Daarvoor moeten bij voorkeur de direct betrokkenen overleden zijn en de overheidsarchieven toegankelijk – waar meestal minimaal 30 jaar overheen gaat. De meeste historici branden hun vingers daarom liever niet aan de nog ‘hete’ geschiedenis en wachten bij voorkeur totdat deze is afgekoeld, net zoals de mijnwerkers pas weer in Xinjiang kolen gaan graven als de kolenmijn tot een hanteerbare temperatuur is afgekoeld.

Achter deze gangbare gedachtegang kan men overigens de nodige vraagtekens zetten, en wel op twee gronden. Ten eerste zijn zowel afstand als nabijheid in de geschiedschrijving mede (narratologische) constructies van de historicus.⁵ En ten tweede is het idee van Het Archief dat slechts geopend hoeft te worden om toegang tot *het* verleden te krijgen een bijzonder naïeve notie, die de laatste tien jaar op goede gronden van vele kanten is geproblematiseerd

- 4 Zie Mark Phillips, ‘Distance and historical representation’, *History Workshop Journal* issue 57 (2004) 123-141, aldaar 125: ‘For historians, in fact, it has become difficult to distinguish between the concept of historical distance and the idea of history itself’. Het idee dat afstand in de tijd een voorwaarde voor historisch inzicht vormt, is één van de vele ideeën die het historisme aan Hegel ontleend had, al beschouwen historici zich gewoonlijk als de filosofische tegenvoeters van Hegel.
- 5 Zie Mark Phillips, ‘History, memory and historical distance’, in: Peter Seixas ed., *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2004) 86-109, aldaar 95: ‘[...] if the problem of establishing distance can be said to be an unavoidable feature of historical representation, it certainly does not follow that there exists a universally privileged distance location. On the contrary, it is essential to recognize that there is no fixed stance, either in detachment or proximity, that is best suited for all contexts, purposes, or genres.’ Zie verder Barbara Taylor, ‘Introduction: How far, how near: distance and proximity in the historical imagination’, *History Workshop Journal* issue 57 (2004) 117-122.
- 6 Zie voor achtergronden en overzichten: Marlene Manoff, ‘Theories of the archive from across the disciplines’, *Portal: Libraries and the Academy* vol.4 (2001) no.1, 9-25; Terry Cook, ‘Archival science and postmodernism: new formulations for old concepts’, *Archival Science* 1 (2001) 3-24. Essentieel voor de fundamentele problematisering van de notie van Het Archief was de publicatie van Derrida’s *Archive fever* in 1995. Zie Manoff, ‘Theories of the archive’, 12: ‘The methods for transmitting information shape the nature of the knowledge that can be produced. Library and archival technology determine what can be archived and therefore what can be studied. Thus Derrida claims “archivization produces as much as it records the event”’.
- 7 Zie voor recente overzichten: Alexander Nützenadel en Wolfgang Schieder ed., *Zeitgeschichte als Problem. Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa* Sonderheft Geschichte und Gesellschaft (Göttingen 2004) en: Martin Sabrow e.a. ed., *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Grosse Kontroversen seit 1945* (München 2003).
- 8 Zie voor deze voorwoorden F.Stern ed., *The varieties of history. From Voltaire to the present* (Londen en Basingstoke 1956) 170-178.

(onder andere via de ‘postcolonial studies’).⁶ Hoe dit ook zij, de traditionele huiver van historici voor ‘hete’ geschiedenis heeft er in ieder geval toe geleid dat de nieuwste geschiedenis als specialisme in vrijwel geheel Europa erg laat is ontstaan – pas na 1945 – en niet toevallig oorspronkelijk alleen *buiten* de universiteiten.⁷ Dat gebeurde doorgaans op speciale onderzoeksinstituten, die staten hadden opgericht om informatie te verzamelen die noodzakelijk was voor de juridische nasleep van de Tweede Wereldoorlog. In Duitsland ging het daarbij natuurlijk om het in 1947 opgerichte (en in 1952 hernoemde) *Institut für Zeitgeschichte* in München en in Nederland om het RIOD, dat opmerkelijk genoeg al in 1945 werd opgericht. Veelbetekenend in dit verband is ook dat in de meeste Europese landen pas vanaf de jaren zestig leerstoelen in de contemporaine geschiedenis zijn gecreëerd en dat specialistische tijdschriften op dit terrein ook uitgesproken laatkomers waren. De bekende algemene historische tijdschriften, zoals het *Historische Zeitschrift* in Duitsland, de *Revue Historique* in Frankrijk en de *English Historical Review* in Engeland, hadden allen bij hun oprichting in de negentiende eeuw expliciet bijdragen over de contemporaine geschiedenis van publicatie uitgesloten. Tot zover de algemene huiver van de vakhistorici in Europa ten opzichte van de ‘hete’ geschiedenis, die we dus niet alleen in Duitsland aantreffen.⁸

II

Maar wat nu als de geschiedenis, net als de mijnbrand in Xinjiang, *niet* automatisch afkoelt, en maar blijft branden en schadelijke stoffen uit blijft braken? Wat nu als alle pogingen om de ‘branden’ te blussen, net als in Xinjiang, mislukken en de gangbare voorstellingen en verwachtingen over wat normaal is blijven doorkruisen? Wat dus als de nieuwste geschiedenis weigert om vanzelf de normale ‘koele’ vorm aan te nemen, die noodzakelijk is om historici rustig in de archieven te laten graven en de gebeurtenissen in hun historische context te plaatsen?

Ik wil hier de these verdedigen, dat het Derde Rijk beschouwd kan worden als de aanhoudende mijnbrand in de Duitse contemporaine geschiedenis – ook na 1990 – en dat daarin Duitsland *wel* significant van de andere landen in Europa verschilt. Na-

tuurlijk hebben vele andere Europese staten ook hun nationale lijken in de kast – zo heeft Frankrijk zijn Vichy-regime en zijn oorlog in Algerije, en Spanje zijn Burgeroorlog, om maar eens twee andere landen met een problematisch contemporain verleden te noemen – maar Duitsland lijkt toch ook in vergelijkend Europees perspectief een geval apart te vormen.⁹ Het unieke Holocaust-monument in het hart van Berlijn kan hier volstaan als symbolisch bewijs voor Duitslands uitzonderingspositie in deze context, evenals de (zelf-)beschrijving van Duitsland als 'Weltmeister der Vergangenhetsbewältigung'.¹⁰

In de contemporaine geschiedenis is de Duitse uitzonderingspositie herkenbaar door het volgende opmerkelijke fenomeen: vanaf het moment dat het Derde Rijk een centrale plaats in de contemporaine geschiedenis in Duitsland kreeg – dat wil zeggen vanaf de late jaren zestig – is deze centrale plaats continu fundamenteel bekritiseerd. Even opmerkelijk is dat deze kritiek vaak werd geleverd door dezelfde historici die het hunne tot de thematisering van het Derde Rijk hadden bijgedragen, wat nader beschouwd een vrij paradoxaal schouwspel opleverde.¹¹ Of het nu Andreas Hillgruber was in de jaren zeventig en tachtig, die zich hardop afvroeg of de Duitsers niet 'eindelijk genoeg van Hitler en de Tweede Wereldoorlog' hadden; of Ernst Nolte, die zich in de jaren tachtig grote zorgen maakte over de voortdurende 'negative Lebendigkeit' en zelfs het 'lebensbedrohende Gefahr' van het Derde Rijk; of Karl Heinz Bohrer, die in 2001 de 'verkorting' van de Duitse geschiedenis tot die van het Derde Rijk fundamenteel bekritiseerde; of Arnulf Baring, die het betoog van Bohrer nog eens in *Die Welt* dunnetjes overdeed: al deze Duitse auteurs beklagden zich over het feit dat het Derde Rijk een stuk verleden belichaamt dat zich abnormaal gedraagt, dat wil zeggen een 'Vergangenheit' belichaamt, 'die nicht vergehen will'.¹² Met andere woorden: al deze auteurs klagen erover dat de geschiedenis van het Derde Rijk maar niet wil afkoelen en zich als een ondergrondse mijnbrand gedraagt.

Indirect wordt het abnormale karakter van het Derde Rijk in de contemporaine geschiedenis ook nog eens bevestigd door alle publicaties die de normaliteit van de Bondsrepubliek tot thema maken. De normaliteit van geschiedenis wordt immers, normaal gesproken, door historici niet als een serieus te nemen probleem beschouwd.¹³

En hoe is de situatie anno 2005? Laat ik de contemporanist Norbert Frei maar even als mijn kroongetuige oproepen¹⁴: 'So viel Hitler war nie. Die mediale Gegenwart des "Führers" die wir momentan erleben, ist seit sechzig Jahren ohne Beispiel. Sie übertrifft die öffentliche Präsenz des Diktators in den Monaten vor seinem Ende im Bunker, und läßt alle Hitler-Wellen der Vergangenheit als flach erscheinen'. Hitler is dus volgens Frei anno 2004 via de media *meer* in Duitsland aanwezig dan in de eerste maanden van 1945, toen hij nog levend en wel vanuit zijn bunker het Duitse volk leiding gaf. En ik citeerde Frei maar even letterlijk om de indruk te vermijden dat ik Hitlers verpletterende aanwezigheid in de media anno 2005 op eigen gezag zou constateren, uitsluitend met het doel om mijn analogie tussen de nieuwste Duitse geschiedenis en de brandende kolenmijn in Xinjiang plausibel te maken.

Maar los van Freis bewering zou ik natuurlijk niet alleen naar recente bioscoopfilms als *Der Untergang* en *Die Rosenstrasse* kunnen verwijzen, maar ook naar wat de Duitse tv-zenders hun kijkers in 2005 aan historische producties hebben voorgezet. Het was het

9 Zie de inleiding bij V. Knigge en N. Frei ed., *Verbrechen Erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord* (München 2002).

10 Zie Knigge en Frei ed., *Verbrechen Erinnern*, IX, waar de redacteuren opmerken dat 'negative Erinnerung trotz aller inzwischen erkennbaren Konventionalisierung der Holocaust-Erinnerung nicht die Regel, sondern nach wie vor die Ausnahme ist'. Zie ook het interview met Antony Beevor: 'Kein Volk stellt sich so mutig der Vergangenheit', in *Die Welt* 9 mei 2005; 'Die Deutsche haben eine Nazi-Obsession', *TAZ* 13 mei 2005.

11 Deze situatie zou lijken op een situatie in de Nederlandse contemporaine geschiedenis, waarin Hans Blom zou gaan klagen dat er veel te veel over Srebrenica wordt geschreven.

12 A. Hillgruber, *Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg? Forschungsstand und Literatur* (Düsseldorf 1982); K.H. Bohrer, *Ekstasen der Zeit. Augenblick, Gegenwart, Erinnerung* (München en Wenen 2003); E. Nolte, 'Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel der Jahre 1980', in: *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung* (München 1987) 13-36.

13 Zie b.v. Egon Bahr, *Der deutsche Weg: selbstverständlich und normal* (München 2003). Zie voor een historiografisch overzicht: Stefan Berger, *The search for normality: national identity and historical consciousness in Germany since 1800* (Providence 1997). De voortdurende abnormaliteit van de Tweede Wereldoorlog in het huidige Duitsland manifesteert zich ook in de aanhoudende publicatie van rouwadvertenties in Duitse dagbladen ter herinnering aan in de oorlog verdwenen of gesneuvelde familieleden (waarvan er nog steeds 1,1 miljoen vermist zijn) en in artikelen als 'Postkarte kommt nach 58 Jahren an', *Der Spiegel* 23 november 2004. Dit artikel handelt over een briefkaart die een jonge Duitse soldaat met Kerst 1946 vanuit een krijgsgevangenkamp in Rusland aan zijn echtgenote in Westfalen schreef en die na 58 jaar op het adres in kwestie werd bezorgd. Zowel de soldaat als zijn echtgenote waren inmiddels al lang overleden.

14 Norbert Frei, 'Gefühlte Geschichte', *Die Zeit* 22 oktober 2004; Norbert Frei, '1945 und wir'. *Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen* (München 2005). Zie verder: Jörg Plath, 'Die Mörder sind nicht mehr unter uns', *Der Tagesspiegel* 2 mei 2005.

afgelopen jaar praktisch onmogelijk om op de ARD en ZDF *niet* in documentaires of docudrama's over het Derde Rijk verzeild te raken.¹⁵ Om me maar tot de laatste maanden van 2005 te beperken: nadat de ARD een driedelige serie *Der Bombenkrieg* had uitgezonden, werd Von Stauffenberg door de ZDF volop in het licht gezet en via dezelfde zender zijn inmiddels alweer de series *Hitlers Manager* en *Der Sturm* uitgezonden, geproduceerd door Duitslands bekendste (tv-)historicus Guido Knopp, evenals de driedelige serie *Speer und er* (= Hitler, CL). En dan heb ik het nog niet eens gehad over de ware orgie aan documentaires naar aanleiding van het zestigjarige jubileum van het bombardement op Dresden (12-13 februari 1945) en het zestigjarige jubileum van het einde van de oorlog in Europa (8 mei 1945). Volgens Henryk Broder in *Der Spiegel* is het wachten nu nog alleen op een documentaire over 'Hitler's Hunde' en een vegetarisch kookboek onder de titel 'Hitlers Küche'. De eerste pedagogen, die waarschuwen voor de gevaren van 'teveel Hitler' voor de jeugd, hebben zich dan ook al aangediend.¹⁶ Tot zover mijn these over de voortdurende 'negative Lebendigkeit' van het Derde Rijk in Duitsland.

- 15 Zie het congresverslag 'Hitler & Co als Fernsehstars' op <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=768> (geraadpleegd op 23-02-2006); Sybille Neth, 'Der unbekannte Nazi. Das Dritte Reich boomt - offensichtlich an der Jugend vorbei', *Der Tagesspiegel* 23 april 2005, heeft alleen al voor de maand maart 2005 87 uitzendingen geturfd die aan 'Hitler & Co' waren gewijd.
- 16 Henryk Broder, 'Kraft durch Freude', *Der Spiegel* 21 November 2004; Oliver de Weert, 'In Bildgewittern. Geschichts-TV erreicht jüngere Fernsehzuschauer nur selten - Pädagogen klagen: Zuviel Hitler, zuviel Krieg', *Die Welt* 7 mei 2005; Sybille Neth, 'Der unbekannte Nazi'.
- 17 Zie mijn 'Zweierlei Katastrophe. Über den Zusammenhang der Täter- und Opferrollen in der deutschen Geschichtsschreibung nach 1945', in: F. Jaeger en J. Straub ed., *Was ist der Mensch, was Geschichte? Annäherungen an eine kulturwissenschaftliche Anthropologie* (Bielefeld 2005) 279-299.
- 18 F. Meinecke, *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen* (Zürich 1946).
- 19 Meinecke, *Deutsche Katastrophe*, 140: 'So erschütternd und beschämend nun auch die Tatsache ist, daß es einem Verbrechersklub gelingen konnte, das deutsche Volk zwölf Jahre hindurch zu seiner Gefolgschaft zu zwingen und einem großen Teile dieses Volkes den Glauben beizubringen, einer großen "Idee" zu folgen, so enthält gerade diese Tatsache auch ein Element von Beruhigung und Trost. Das deutsche Volk war nicht etwa von Grund aus an verbrecherischer Gesinnung erkrankt, sondern litt nur an einer einmaligen schweren Infektion durch ein ihm beigebrachtes Gift'. Zie ook p.91 waar Meinecke verwijst naar Hitler's 'Rassedogma, das er sich in der überhitzten Luft des österreichischen Antisemitismus gebildet hatte'. Typierend is ook de vermelding van Hitlers veronderstelde uitspraak 'Wenn ich untergehen soll, soll auch das deutsche Volk untergehen' op p.90.
- 20 Andreas Hillgruber, *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums* (Berlijn 1986).

III

Vervolgens wil ik stilstaan bij twee recente nieuwe benaderingswijzen van de Duitse contemporaine geschiedenis, die gezien kunnen worden als nieuwe pogingen om het Derde Rijk in het algemeen en de dader-slachtofferproblematiek in het bijzonder af te sluiten.¹⁷ Ik doel hier op bepaalde pleidooien voor de 'Europeïsering' van de Duitse nationale geschiedenis, die we zowel bij een aantal vakhistorici aantreffen als in de politieke en mediale openbaarheid. Opmerkelijk is dat sommige van deze pleidooien voor 'Europeïsering' veel op het zestig jaar oude pleidooi van Friedrich Meinecke uit 1946 lijken.

Meineckes boek *Die Deutsche Katastrophe* was exemplarisch voor de vroege naoorlogse representatie in Duitsland van de dader-slachtofferproblematiek.¹⁸ Dit boek had een duidelijk defensief karakter, want het was weinig anders dan een apologie van de Duitse *Geist* en natie, die tussen 1933 en 1945 zoveel geleden hadden door toedoen van de 'Oostenrijker' Hitler en zijn nazi-'misdadigersclub'.¹⁹ Omdat Meinecke bang was voor een identificatie van Duitsland met het nazi-regime benadrukte hij het bijna volledig on-Duitse karakter van het nazisme. Hij suggereerde zelfs dat de Geallieerden, door de nazi's te verslaan, de gemeenschappelijke vijand van de 'Europese cultuur' overwonnen hadden. De Geallieerden hadden eigenlijk alleen het karwei afgemaakt waar de Duitsers zelf al mee begonnen waren. Het (conservatieve) verzet tegen Hitler, dat uitmondde in de aanslag van 20 juli 1944 en dat tot voor kort model stond voor het 'andere Duitsland', werd dan ook na 1945 een erg populair onderwerp onder Duitse historici. Meineckes beroep op een gemeenschappelijke 'Europese' achtergrond van de Duitsers en de westelijke Geallieerden zou Andreas Hillgruber veertig jaar later, in 1986, nog een keer herhalen.²⁰

Meinecke besteedde in zijn boek veel aandacht aan recente en op handen zijnde Duitse catastrofes. Hij verwees naar de 'Katastrophe von Stalingrad' en de dreiging van een 'totale vernietiging' van de Duitse bevolking in Oost-Europa door het Rode Leger. Het zonder meer catastrofale lot van de Russische krijgsgevangenen en van de Russische burgerbevolking in handen van de Duitse *Wehrmacht* werd niet door Meinecke opgemerkt. En ook de vernietiging van de joden, die in 1944 bijna voltooid was, bleef in Meineckes boek onvermeld. 'Europa' fungeerde

Het verbranden van lijken in Dresden na het bombardement, februari 1945

bron: Photographie 'Verbrennung von Leichen in Dresden nach der Bombardierung'. DHM, Berlin 1989/2337.4

bij Meinecke dus direct na 1945 als ruimtelijk referentiekader, als plaatsvervangende identiteit, als 'Ersatzidentität', voor de door de nazi's besmette Duitse nationale identiteit.

In het verlengde van Meineckes vroege voorstel tot 'Europëisering' van de Duitse nationale geschiedenis heeft na 1990 een aantal bekende Duitse vakhistorici nieuwe voorstellen in dezelfde richting geformuleerd. Deze voorstellen worden doorgaans verdedigd met het argument dat met de toenemende Europese integratie het traditionele ruimtelijke kader van de natiestaat niet langer adequaat is. Hetzelfde argument wordt tegen het traditionele temporele kader van de Duitse contemporaine geschiedschrijving ingebracht: na '1990' en de Duitse eenwording is de eigentijdse Duitse geschiedenis ook aan een nieuwe periodisering toe. Temporele en ruimtelijke demarcaties hangen in de geschiedschrijving nu eenmaal altijd samen – en hangen daarnaast weer samen met de politiek.²¹

Het meest expliciete pleidooi voor een 'Neuanfang' werd in 2003 geformuleerd door Hans-Peter Schwarz in het gezaghebbende *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Schwarz doet het voorstel om het jaar 1990 als een nieuwe cesuur in de contemporaine geschiedenis op te vatten, namelijk als eindpunt van de 'oorspronkelijke' contemporaine geschiedenis die in Duitsland in 1917 begint (met de Russische Revolutie en de intrede van de VS in de Eerste Wereldoorlog) en niet in 1870, zoals in Nederland.²² Schwarz'

21 Zie voor dit probleem in de wereldgeschiedenis: Arif Dirlik, 'Performing the world: reality and representation in the making of world history', *Bulletin of the German Historical Institute, Washington D.C.*, Issue 37 (Fall 2005) 18-19.

22 Zie voor een algemeen overzicht: Charles Maier, 'Contemporary History', in: N. Smelser en P. Balthus ed., *International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences* (Oxford 2001) 2690-2697. Zie voor de unieke periodisering van de contemporaine geschiedenis in Nederland: Christoph Strupp, "'Nieuwe geschiedenis', 'Contemporaine geschiedenis', oder 'Historia hodierna'?" *Zeitgeschichte in der niederländischen Geschichtswissenschaft*, in: Nützenadel en Schieder ed., *Zeitgeschichte als Problem*, 201-225.

voorstel valt in de tijd samen met vele andere beschouwingen in Duitsland over de vraag hoe de contemporaine geschiedenis aan het begin van de eenentwintigste eeuw geschreven zou moeten worden. En de vraag stellen betekent hem beantwoorden: *niet* zoals dat in de twintigste eeuw gebeurde.²³

Het voorstel voor de nieuwe periodisering is oorspronkelijk afkomstig van Eric Hobsbawm, die in de *Age of Extremes* betoogt dat we de twin-

- 23 Zie Nützenadel en Schieder ed., *Zeitgeschichte als Problem* en het sinds 2004 nieuwe tijdschrift *Zeithistorische Forschungen/Studies in contemporary history* (Göttingen 2004-heden). Zie verder: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 23 december 2002 en *Aus Politik und Zeitgeschichte* 3 januari 2005. Thema 'Zeitgeschichtsforschung'; Ulrich Herbert, 'Nach den Katastrophen. Entwicklungsstand und Perspektiven der deutschen Zeitgeschichtsforschung', Zie: http://www.lwl.org/LWL/Kultur/WIR/1082446255/index2_html (geraadpleegd op 25-02-2006); Ute Frevert en David Blackburn, 'Europeanizing German history', *Bulletin of the German Historical Institute*, nr. 36, spring 2005 (Washington 2005) 9-33.
- 24 Schwarz, 'Neueste Zeitgeschichte', 8: 'Doch daß die Jahre von 1989 bis 1991 eine tiefe weltgeschichtliche Zäsur darstellen, ist heute schon erkennbar'. Vgl. H.L. Wesseling, *Ons vierde tijdvak. Beschouwingen over contemporaine geschiedenis* (Amsterdam 2002) 54 en 33, waar hij stelt 'dat het concept van de "short 20th. Century" vanuit wereldhistorisch perspectief weinig zinvol is'.
- 25 Het feit dat er *geen* serieus historisch debat is gevolgd op het Srebrenica-rapport van het NIOD is nader beschouwd bijzonder symptomatisch, omdat er *geen* afstand in de tijd bestond tussen de NIOD-historici en hun object van onderzoek. Volgens de gangbare disciplinaire opvattingen van de historische professie was 'historisch-wetenschappelijk' onderzoek naar Srebrenica dus *au fond onmogelijk*. De vraag tot welk tekstgenre het Srebrenica-rapport dan wel behoort en welke functies dit rapport vervulde is tot op heden noch gesteld, noch beantwoord. Zie verder Mark Phillips, 'Distance and historical representation'.
- 26 In de discussie-dossiers over het Srebrenica-rapport in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003) nr.2 en in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 118 (2003) nr. 3, 337-357 werden door critici van het NIOD-rapport vele fundamentele vragen over de aard van de contemporaine geschiedenis opgeworpen, maar deze werden door de auteurs van het rapport genegeerd of van tafel geveegd. Zie J.C.H. Blom en B. De Graaff, 'Het Srebrenica-onderzoek. Een extreem geval van eigentijdse geschiedenis', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003) nr. 2, 116-137. Zie voor verklaringen van deze non-discussie: Eelco Runia, 'Forget about it'. "Parallel processing" in the Srebrenica Report', *History and Theory* vol. 43 (2004) nr.3, 295-321; en mijn artikel 'Het "Academische Poldermodel" en de *Westforschung* in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 252-270.
- 27 De recente pleidooien in de politiek voor meer historisch besef en patriotisme (minister Remkes) als middelen om het moslim-extremisme te bestrijden, wijzen eerder op het tegendeel van een 'nationaal' probleembewustzijn. Pleidooien voor meer geschiedenis worden begrijpelijkerwijs altijd door de Nederlandse historici overgenomen – al was het maar uit eigenbelang. Het probleem in Nederland zijn altijd *de anderen!* De reactie van de georganiseerde historici op de recente politieke problemen in Nederland bestaat daarom uit het plan om de canon van de 'vaderlandse' geschiedenis vast te stellen en niet uit een plan voor een kritischer omgang met het eigen (inclusief koloniale) verleden. Zie hiervoor: Remco Raben, 'Koloniale Vergangeneit und postkoloniale Moral in den Niederlanden', in: Knigge en Frei ed., *Verbrechen Erinnern*, 90-110.
- 28 Hoewel het zich herinneren en het vergeten al in de klassieke oudheid als direct verbonden werden gezien, is de *locus classicus* voor historici natuurlijk Nietzsches *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*. Zie verder Paul Ricoeur, *Memory, history, forgetting* (Chicago 2004) en Jakob Tanner, 'Erinnern/Vergessen', in: Stefan Jordan ed., *Lexikon Geschichtswissenschaft. 100 Grundbegriffe* (Stuttgart 2002) 77-81.

tigste eeuw het beste tussen 1914 en 1990 kunnen lokaliseren, omdat de ineensstorting van het Sovjetimperium letterlijk een nieuwe wereldorde heeft ingeluid. In deze 'korte' en catastrofale twintigste eeuw is de strijd tussen communisme, fascisme en kapitalisme uitgevochten en we kennen sinds 1990 de uiteindelijke winnaar. Omdat de contemporaine geschiedenis, alias de *Zeitgeschichte*, zich met deze 'korte' twintigste eeuw bezighoudt, is voor de periode na 1990 – na de 'korte' catastrofale twintigste eeuw dus – natuurlijk een nieuwe aanduiding nodig, waarvoor Schwarz de naam *neueste Zeitgeschichte* voorstelt.

Schwarz enthousiasme voor Hobsbawms 'korte' twintigste eeuw in Duitsland contrasteert scherp met de botte afwijzing, die dit voorstel in Nederland oogstte bij monde van de Leidse historicus Wesseling.²⁴ 'Ik heb het niet zo op dit boek', liet Wesseling in zijn beschouwing over de contemporaine geschiedenis weten en daar moest de lezer het ongeveer mee doen. Het jaar 1990 lijkt in Nederland, in tegenstelling tot in het herenigde Duitsland, dan ook niet tot een merkbare herbezinning op de contemporaine geschiedenis geleid te hebben – en dat ondanks het feit dat menig leerstoelhouder in dit specialisme onlangs is aangetreden en het Srebrenica-rapport van het NIOD de Nederlandse contemporanisten toch wel enige stof tot nadenken heeft gegeven. Te denken valt daarbij aan de relatie tussen geschiedwetenschap, ethiek en politiek, aan de relatie tussen afstand en nabijheid in de contemporaine geschiedenis en over de aard en het gebruik van overheidsarchieven²⁵. Ik vermoed dat deze discussies hier achterwege zijn gebleven omdat in Nederland, in tegenstelling tot in Duitsland, na 1990 het brandende verlangen ontbreekt om de naoorlogse periode af te sluiten en een nieuw begin te maken.²⁶ Daarnaast lijkt onder de Nederlandse contemporanisten ook de geneigdheid te ontbreken om het recente vaderlandse verleden *zelf* als een probleem te benaderen – in tegenstelling tot vele journalisten en andere publicisten sinds de politieke moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh.²⁷ Anders dan in Duitsland heeft het er in Nederland alle schijn van dat erg weinig contemporaine historici last van het verleden hebben. De relatie tussen de wil tot weten en de wil tot vergeten is in Nederland bijgevolg geen onderwerp van nadere reflectie geworden.²⁸ Schwarz neemt niet alleen Hobsbawms argumenten voor de 'korte' twintigste eeuw integraal

over, maar voegt er voor Duitsland specifieke argumenten aan toe. Het herenigde Duitsland wordt volgens Schwarz anno 2003 eindelijk als een normale democratie begrepen, ook al ontbreekt de politiek correcte verwijzing naar de zogenaamde last van het verleden ook bij hem niet. Dat betekent onder andere dat de geschiedenis van Duitsland na 1945 niet langer als een catastrofale 'Krisengeschichte' begrepen wordt – met continue verwijzingen naar de ondergang van de Weimar Republiek en/of het Derde Rijk – maar als een 'Erfolgsgeschichte', die al meer dan een halve eeuw duurt.²⁹ Met Hans August Winkler lijkt Schwarz van mening dat Duitsland na zijn hereniging definitief 'in het Westen is aangekomen', maar in tegenstelling tot Winkler ziet hij Duitsland zich niet tot een 'post-klassieke nationale staat' ontwikkelen.³⁰ Net als de andere landen van de Europese Gemeenschap is Duitsland zijns inziens bezig om zichzelf planmatig als nationale staat op te heffen en daarom kan het daarom het beste vanuit het perspectief van 'Europa' benaderd worden.³¹

Aldus mondt het voorstel om 1990 als een nieuw beginpunt in de contemporaine geschiedenis te zien uit in een – voorzichtig geformuleerd – pleidooi om de Bondsrepubliek niet langer primair vanuit zijn catastrofale oorsprong in het Derde Rijk te beschouwen, maar vanuit zijn evidente latere bloei en zijn Europese toekomst. De engel van de Duitse geschiedenis moet volgens dit voorstel eens ophouden achterom te kijken en zijn gezicht eindelijk eens naar voren draaien.

De neiging om de nationale geschiedenis als een gepasseerd station te beschouwen en om Europa als nieuw referentiekader te omhelzen houdt in Duitsland duidelijk verband met de wens om de catastrofale, nationale, geschiedenis van het Derde Rijk achter zich te laten. De door Friedrich Meinecke in omloop gebrachte aanduiding hiervoor was direct na 1945 de *deutsche Katastrophe*. De door de nazi's gevoerde 'totale oorlog' was immers op een totale nederlaag uitgelopen en op de onvoorwaardelijke capitulatie. De oplossing van het Duitse probleem in Europa was vervolgens gezocht in de Duitse deling en in de verdwijning van Duitsland als soevereine nationale staat. Alleen de oorlog tegen de joden had Hitler-Duitsland gewonnen, omdat het erin geslaagd was minstens de helft van alle joden in Europa te vermoorden en grote delen van Europa daadwerkelijk 'joden-

vrij' te maken. Ook deze aspecten verleenden na 1945 de Duitse geschiedenis een catastrofaal karakter.

Het zelfstandig naamwoord catastrofe is afgeleid van het Griekse 'kata-strophè' en dit woord is afkomstig van het werkwoord 'kata-strèpho', dat 'omkeren' betekent, 'vernietigen' of 'ergens een einde aan maken'. De Griekse term 'kata-strophè' betekent dus grofweg 'vernietiging', al kan het ook het einde van een tragedie betekenen. Ernst Noltes typering van de Bondsrepubliek als 'het product van een catastrofe, opgericht om de catastrofe te overwinnen', kan daarom verwijzen naar beide betekenissen van het woord, zowel 'vernietiging', als 'het einde van een tragedie'. Noltes kenschets van de BRD sloeg ook op de geschiedschrijving van de Bondsrepubliek, met name op de contemporaine geschiedschrijving. Daarom vormde het nazi-verleden een 'Vergangenheit, die nicht vergehen will', zoals Nolte deze geschiedenis in de 'Historikerstreit' karakteriseerde.³²

Volgens Schwarz zijn de Duitsers na 1990 in een 'postcatastrofaal' tijdperk aangekomen, hoewel hij zelf deze term niet hanteert. Daarmee houdt de oorspronkelijke 'Zeitgeschichte' op catastrofale geschiedenis te zijn in de beide betekenissen waar Nolte naar had verwezen. Geheel in lijn hiermee blijkt Schwarz' periodisering voorstel een pleidooi te bevatten om het perspectief van de nationale staat voor dat van het verenigde Europa in te ruilen – een voorstel dat sinds 1990 door opvallend veel andere Duitse contemporanisten is gedaan en dat ook achter de vele recente pleidooien voor verge-

29 Schwarz, 'Neueste Zeitgeschichte', 20-21.

30 H.-A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte 1806 - 1990* (2 delen) (München 2000). Zie ook Edgar Wolfrum ed., *Die Deutschen im 20. Jahrhundert* (Darmstadt 2004) en Martin Sabrows recensie daarvan op <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2005-1-222> (geraadpleegd op 01-03-2006).

31 Schwarz, 'Neueste Zeitgeschichte', 26-27. De adequaatheid van deze karakterisering staat hier niet ter discussie, al moet natuurlijk gewezen worden op de Duitse 'Alleingang' in het streven naar een permanente zetel in de VN en op de zelfstandige Oosteuropa-politiek van de Berliner republiek. Pikant in dit verband is het zelden opgemerkte feit dat na 1992 de grenzen binnen de voormalige Sovjet Unie een zekere overeenkomst vertonen met de grenzen die de Duitsers de verliezer Rusland in 1917 opdrongen bij de Vrede van Brest-Litovsk.

32 Zie voor het 'catastrofale bewustzijn' buiten Duitsland en voor de rol van de Holocaust daarin: John Torpey, "Making whole what has been smashed". Reflections on reparations', *Journal of Modern History* 73 (2001) 333-358. Zie ook John Torpey, 'The future of the past: a polemical perspective', in: Seixas ed., *Theorizing historical consciousness*, 240-255, aldaar 250: 'The discrediting of the twin forces that dominated the twentieth-century history – namely, nationalism and socialism/communism – has promoted a pervasive "consciousness of catastrophe" among the educated segments of Euro-Atlantic society'. Zie ook 242: 'When the future collapses, the past rushes in'.

lijkende en transnationale benaderingswijzen zit.³³ In Nederland blijft het in vergelijking met Duitsland ook in dit opzicht tot nu toe opvallend stil.

Politiek gezien valt deze perspectiefwisseling in de contemporaine Duitse geschiedenis samen met de terugkeer van Duitsland als autonome factor in de internationale politiek en met de internationale inzet van Duitse militairen in Kosovo en Afghanistan – de eerste militaire acties van het Bondsrepublikeinse leger buiten de Duitse grenzen sinds 1945.³⁴ In de internationale politiek is Duitslands breuk met de naoorlogse periode dus al voltrokken en het wachten is nu op Duitslands contemporaine historici.

Naast Schwarz' 'post-catastrofale Europeïsering' van de recente Duitse geschiedenis laat zich een 'harmoniserende Europeïsering' van de Duitse geschiedenis onderscheiden. Deze komen we met name in de politiek en in de massamedia tegen en gaat hoofdzakelijk terug op het streven van de regering Schröder/Fischer om de Tweede Wereldoorlog definitief als voltooid verleden tijd te beschouwen – en daarmee de dader-slachtofferproblematiek. Deze harmoniserende Europese interpretatie variant heeft een puur teleologisch karakter, omdat het verenigde Europa als het eigenlijke doel van de contemporaine geschiedenis wordt gepostuleerd (net zoals in nationale geschiedenissen de nationale staat doorgaans als het doel van de geschiedenis werd neergezet).³⁵ Deze visie presenteert de

naoorlogse periode als definitief afgesloten en integreert Duitsland met terugwaartse kracht in het project van een verenigd en democratisch Europa. Het Duitse probleem verschijnt onder deze belichting slechts als een, tijdelijke, hobbel op Europa's weg naar de post-nationale EU-democratie.

Volgens deze nieuwe politiek correcte Europese interpretatie werden ook de Duitsers in 1945 door de Geallieerden van de nazi-dictatuur bevrijd, al waren velen van hen tot 1945 door Hitler en het nazisme verleid en verblind geweest. In 1945 sloot Europa volgens deze zienswijze haar lange geschiedenis van onderlinge oorlogen af en sloeg het eindelijk de weg van vreedzame integratie in. Oorlogen behoren in deze optiek niet meer tot het instrumentarium van de internationale politiek – ook niet om de Westerse democratie te exporteren. Vandaar dat de Duitse regering zich met een gerust geweten van de Amerikaanse inval in Irak kon distantiëren en geen Europese politicus openlijk met zijn ogen stond te knippen toen Duitsland in 2004 bij de zestigjarige herdenking van D-Day in Normandië in de kring van de overwinnaars opgenomen werd. En vandaar dat bondskanselier Schröder op 9 mei 2005 bij de zestigste overwinningssparade van het Rode Leger in Moskou aanwezig kon zijn. Voorzover de deelname van 'gewone' Duitsers aan de oorlog wordt gethematiseerd gebeurt dat hoofdzakelijk in termen van hun door de nazi's misleide vaderlandsliefde en loyaliteit (der Eid!).

Historisch gezien stoot deze harmoniserende Europese interpretatie van Duitslands rol in en direct na de Tweede Wereldoorlog op evidente en onoverkomelijke obstakels – al was het maar omdat de (Bondsrepublikeinse) democratie Duitsland met geweld is opgelegd.³⁶ Ik zal hier verder volstaan met een verwijzing naar de opmerkelijke fixatie op de slachtoffers van de oorlog zonder dat de vraag naar de identiteit van de daders expliciet wordt gesteld. Een loyale *Wehrmacht*, die zich – inclusief Gerhard Schröders vader – gedurende vijf jaar letterlijk voor Hitler doodvocht, alleen herleiden op misleiding, 'Verstrickung' en de eed van trouw, is immers geen houdbare historische interpretatie.³⁷ Het is, kort door de bocht geformuleerd, de representatie van de Tweede Wereldoorlog als een strijd tussen drie partijen – de nazi's, de Geallieerden en de al dan niet misleide Duitsers – waarbij in elk geval de westerse Geallieerden

33 Zie Michael Gehler, 'Zeitgeschichte zwischen Europäisierung und Globalisierung', *ApuZ* 24 december 2002, 23-36; Jost Dülfer, 'Zeitgeschichte in Europa – oder europäische Zeitgeschichte?', *ApuZ* 1 februari 2005, 18-26; Jost Dülfer, 'Europäische Zeitgeschichte – Narrative und historiographische Perspektiven', *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History* vol. 1 (2004) nr.1, 51-72. Voor de discussie over transnationale geschiedenis zie: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/index.asp?id=584&pn=texte>.

34 Zie Richard Herzinger, 'Der Sondermeisterschüler. Über die jüngste Tendenz deutscher Vergangenheitspolitik', *Neue Zürcher Zeitung* 21 juni 2004. Het leger van de DDR had in 1968 nog aan het onderdrukken van de Praagse lente meegeholpen.

35 Deze teleologische visie op Europa lijkt inmiddels de officiële EU-visie te representeren en treft men ook buiten Duitsland aan. Buiten Duitsland ontbreekt echter voor zover ik zie de specifieke relatie met de dader-slachtofferproblematiek. Vgl. Krijn Thijs' signalering van harmoniserende tendensen in de 'herinneringskulturen' van Nederland en Duitsland op het congres 'Erinnerungskultur in westeuropäischer Perspektive: Niederlande, Belgien, Luxemburg und Deutschland' (39. Bundes weites Gedenkstättenseminar). Zie <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=239>

36 Zie Aleida Assmann, 'Befreit von uns selbst. Der Tag, an dem die Zukunft begann: der 8. Mai und seine Paradoxien', *Der Tagesspiegel* 7 mei 2005; Norbert Frei, "'Erlöst und vernichtet in einem". Das Kriegsende 1945 im Gedächtnis der Deutschen', *Neue Zürcher Zeitung* 14/15 mei 2005.

37 Zie b.v. Manfred Hettling, 'Täter und Opfer? Die deutschen Soldaten in Stalingrad', *Archiv für Sozialgeschichte* 35 (1995) 515-531.

Richard Petersen, Das zerstörte Dresden, april 1946

bron: Dresden, Sächsische Landesbibliothek, Abt. Deutsches Fotothek

en de Duitsers zich zowel na als vóór 1945 au fond aan dezelfde 'Europese' kant bevonden. De onvoorwaardelijke overgave van de *Wehrmacht* op 8 mei 1945 kan alleen vanuit dit perspectief ook voor Duitsland als dag van bevrijding worden gepresenteerd.³⁸

Ondanks het historisch gezien bijzonder problematische karakter is deze harmoniserende Europese interpretatie van de Tweede Wereldoorlog in de politiek en in de media momenteel dominant. Recente succesfilms als *Der Untergang* bevestigen dit 'drie-partijen' schema in elk geval, zoals ook O.A. Scott heeft gesignaleerd in zijn recensie van de film: 'When Goebbels and Hitler refuse to express compassion for their own civilians, and declare that the Germans have brought their fate upon themselves, the movie is sending its domestic audience the

soothing message that ordinary Germans were above all the victims of Nazism. Which is true up to a point, but some distinctions should be preserved. A note at the end reminds us of the 50 million dead in the war and the 6 million Jews slaughtered by the Nazis, and then notes the long lives enjoyed by some of the figures in the film, including Junge and Professor

38 Richard von Weiszackers beroemde rede ter gelegenheid van 8 mei 1985 kan als beginpunt van deze toen nog heftig omstreden zienswijze beschouwd worden. In 1985 werd deze interpretatie, in tegenstelling tot in 2005, nog openlijk door tegenstanders bestreden met advertenties in de dag- en weekbladen onder de kop 'Gegen das Vergessen'. Zie O.A. Scotts recensie van *Der Untergang* in de *New York Times* van 18 februari 2005, 'The Last Days of Hitler: Raving and Ravioli'. Aleida Assmann en Harald Welzer onderschrijven Scotts interpretatie van *Der Untergang* in het dubbelinterview 'Das ist unser Familienerbe' in de *TAZ* van 19 februari 2005. Zie verder Klaus Harpprecht, 'Gab es Nazis überhaupt jemals? 1945 oder die Entdeckung der deutschen Leere', *Die Zeit* nr. 19, 5 september 2005.

Schenck, whom the movie treats as a hero for becoming disillusioned with Hitler just before the Red Army showed up'. De bereidheid van de SS om zich ook na Hitlers zelfmoord dood te vechten wordt ook in deze film hoofdzakelijk verklaard met een verwijzing naar 'der Eid'.³⁹

Hetzelfde drie partijenschema ligt ten grondslag aan de meeste TV-documentaires over de oorlog. Zo suggereert de driedelige ARD-documentaire *Der Bombenkrieg* dat Hitler en de nazi's Londen, Coventry en andere Engelse steden bombardeerden waarna 'de Duitsers' vervolgens het slachtoffer werden van de geallieerde vergeldingsbombardementen.

Voor de vierdelige serie *Der Sturm* geldt – tot slot – hetzelfde. Deze serie begint pas eind 1944 op het moment dat het Rode Leger voor het eerst de Duitse grenzen overschrijdt en Duitsland zelf in een slagveld verandert. De documentairemaker Guido Knopp stelt deze eindstrijd voor als buitengewoon ongelijkwaardig, waarin de *Wehrmacht* permanent tegen een

gigantische Russische overmacht moest opboksen en waarin de Duitse burgerbevolking tegelijkertijd door corrupte en incompetenten nazi-leiders werd geterroriseerd. Pas in het derde deel van de serie wordt de vraag aangesneden waarom het Rode Leger überhaupt naar het Westen oprukte en waarom de Duitsers terecht bang waren voor Russische wraak. Politiek correct eindigt deze serie overigens met een shot van een Russische en een Duitse veteraan, die elkaar voor de Rijksdag in de armen vallen en het commentaar van Guido Knopp dat 'er tussen Duitsers en Russen nooit meer oorlog moet komen'. Gerhard Schröder zei het hem op 9 mei 2005 in Moskou in een interview met de ZDF bijna letterlijk na.

Het is deze na 1990 politiek correcte representatiewijze die de laatste jaren ook de publieke ruimte heeft gecreëerd om de Duitsers opnieuw als slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog voor te stellen: als slachtoffers van de nazi's en van de Geallieerde oorlog tegen de nazi's. Dit nieuwe Duitse slachtoffervertoog wordt primair gedragen door auteurs die geen historici zijn. Men denke daarbij aan Bernard Schlinks *Der Vorleser*, W.G. Sebalds *Luftkrieg und Literatur* en aan Günther Grass' *Im Krebsgang*. Individuele historici spelen in het nieuwe *Opferdiskurs* weliswaar een rol – Jörg Friedrich met *Der Brand* en *Brandstätten* is daar een voorbeeld van en hetzelfde geldt voor de tv-historicus Guido Knopp – maar hun boeken zijn geen bijdragen die voor vakwetenschap door kunnen gaan. Ze zijn linea recta aan het lekenpubliek gericht en hebben daar hun uitwerking niet gemist.⁴⁰ Friedrich schrikt er zelfs niet voor terug om de gevolgen van de geallieerde bombardementen op de Duitse burgerbevolking met de Holocaust te vergelijken. De notie van 'Bomben-Holocaust' is sindsdien door de NPD overgenomen, met name in verband met het bombardement op Dresden.

De politieke ruimte voor de nieuwe Duitse slachtoffersrol ontstond pas met de tweede Golfoorlog, toen Duitsland zich krachtig van de VS-politiek distantieerde – en van de 'barbaarse' Amerikaanse luchtbombardementen. De plotselinge publieke aandacht voor de gevolgen van de geallieerde bombardementen van Duitsland en de typering hiervan als een 'Bomben-Holocaust' (en van de brandende Duitse steden als crematoria) zijn hier de meest opvallende manifestaties van.⁴¹

De in de politiek en in de media dominante

39 Zie: http://www.ndrtv.de/doku/20040628_bombenkrieg.html. (geraadpleegd op 13-03-2006). Zie voor de discussie hierover: http://www.h-net.org/~german/discuss/WWII_bombing_index.htm (geraadpleegd op 13-03-2006); Robert G. Moeller, 'On the history of man-made destruction: loss, death, memory, and Germany in the bombing war', *History Workshop Journal* issue 61 (2006) 103-134, aldaar 116: 'His [= Friedrichs] Third Reich begins only once the bombs begin to fall, not in 1933'. Moeller wijst terecht op de gelijkenissen tussen Friedrichs verhaallijn en die van Hillgrubers *Zweierlei Untergang* (119); Horst Boog, 'Ein Kolossalgemälde des Schreckens', in: Kettenacker ed., *Volk von Opfer?*, 131-137. Voor *Der Sturm* zie <http://www.zdf.de/ZDFde/inhalt/22/0,1872,2247030,00.html>. Zie verder Wulf Kansteiner, 'Ein Völkermord ohne Täter? Die Darstellung der "Endlösung" in den Sendungen des Zweiten Deutschen Fernsehen', in *Tel Aviver Jahrbücher zur Deutschen Geschichte* 2003, 229-262, en Wulf Kansteiner, 'Die Radikalisierung des deutschen Gedächtnisses im Zeitalter seiner kommerziellen Reproduktion: Hitler und das "Dritte Reich" in den Fernsehdokumentationen von Guido Knopp', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* vol. 51 (2003) nr.7, 626-648.

40 Zie Stefan Berger, 'On Taboos, Trauma's and Other Myths: why the debate about German victims of the Second World War is not a historian's controversy', in: Bill Niven ed., *Germans as Victims* (Houdmills 2006) 210-224; Moeller, 'On the history of man-made destruction', 119: 'Friedrich has not broken any taboo, nor described a new location in the German "memory landscape". Rather, he has traveled a familiar route and ended up stuck in a rut. In *Der Brand*, much that was old is new again'; zie ook Boog, 'Kolossalgemälde des Schreckens', 135: 'Das Buch bringt sachlich nichts Neues', en 136: 'Ein wissenschaftlich verlässliches Werk ist es nicht, zumal es auch von der internationalen Geschichtswissenschaft längst widerlegte Mythen und Klischees wiederholt'.

41 Zie voor de discussie: Lothar Kettenacker ed., *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg 1940 - 1945* (Berlijn 2003); Moeller, 'On the history of man-made destruction', 113, citeert Friedrichs, die opmerkt dat 'the stance of the Germans and their spiritual place is since 1945 beneath the bombs and never in the bombers'. Hier moet natuurlijk tegen in gebracht worden dat de Duitsers, althans hun *Luftwaffe*, historisch gezien eerder ervaringen hadden opgedaan met het zelf bombarderen (Guernica, Warschau, Belgrado, Rotterdam, Coventry etc.) dan met het gebombardeerd worden.

Europese representatiewijze van de Tweede Wereldoorlog als een oorlog zonder identificeerbare Duitse daders – buiten anonieme verwijzingen naar donkere tijden, de nazi's of 'der nationalsozialistische Terrorherrschaft' en dergelijke – is niet nieuw. Deze zienswijze was namelijk kenmerkend voor de directe naoorlogse periode en voor de vroege Bondsrepubliek. In dit opzicht blijkt er een verrassende onverwachte continuïteit tussen de Bonner en de Berliner Republik te bestaan.⁴²

In deze continuïteit past ook het opmerkelijke feit dat in Berlijn inmiddels wel monumenten zijn opgericht voor de vernietigde joodse cultuur (het Joods Historisch museum) en voor de joodse slachtoffers (het 'Holocaust-Mahnmal'), maar dat uitgerekend het monument voor de daders, de 'Topographie des Terrors', tot nu toe amper van de grond wil komen.⁴³ Ondertussen woedt anno 2006 de discussie voort over de vraag of er een monument voor de *Heimatvertriebenen* in Berlijn moet komen en hoe hun slachtofferschap in een adequate Europese context moet worden vorm gegeven.

IV

Wat het Europese perspectief precies behelst is natuurlijk een heel andere vraag, die nader beschouwd net zo complex is als de vraag wat het (Duitse) nationale perspectief inhoudt. Deze kwestie dringt zich sowieso aan de Duitse contemporanisten op omdat de vraag of de geschiedenis van de DDR en die van het herenigde Duitsland zich überhaupt nog als *nationale* geschiedenissen laten schrijven, sinds kort het object van openlijke scepsis en debat is geworden⁴⁴. Dat is overigens vrij onverwacht, gegeven het feit dat de nationale Duitse geschiedenis als genre vanaf de late jaren tachtig in de Bonner republiek juist tot grote bloei leek te zijn gekomen, getuige (onder andere) de grote syntheses van Thomas Nipperdey, Hans-Ulrich Wehler en Hans-August Winkler.

Hoe dit ook zij, in deze laatste paragraaf zal ik een verklaring suggereren voor het voortdurende Duitse onvermogen om de brand van het Derde Rijk te blussen.

Een eerste verklarende factor is in mijn ogen de omstandigheid dat het verenigde Duitsland zich na 1990 *binnen* haar nieuwe grenzen met nieuwe urgente problemen ten aanzien van het verleden zag geconfronteerd.⁴⁵ De oorspronkelijke verwachting en hoop dat de hereniging

automatisch het einde van de *Vergangenheitsbewältigung* zou inluiden bleek in elk geval vrij snel volledig illusoir.⁴⁶ De debatten over het nazi-verleden staken met een nog nooit eerder vertoonde frequentie de kop op en de pogingen om de DDR-geschiedenis langs de weg van de *Diktaturenvergleich* te 'bewältigen' werkten zelfs als een boemerang.⁴⁷ De vergelijkingen tussen de DDR en het Derde Rijk maakten namelijk vooral duidelijk hoe verschillend deze beide dictaturen op Duitse bodem zijn geweest. Daarbij kwam dat al vergelijkend nog al wat bruine brokken van de Bonner Republik boven kwamen drijven die niet door haar historici waren verteerd. Ik doel hierbij vooral op de rol van de Duitsers als daders van de massamoorden in het Oosten en de vraag waarom de Duitsers het nazi-regime tot het bittere einde massaal waren blijven steunen.

Nadat in 1996 Daniel Goldhagen met zijn beruchte boek *Hitlers willing executioners* het *verkeerde* antwoord had geformuleerd op de vraag 'wie waren de moordenaars precies en wat dreef hen?' werd plotseling pijnlijk duidelijk hoe weinig Duitse historici tot dat moment naar het

42 Zie voor de vroegere Duitse geschiedschrijving mijn 'De "Sonderweg" in de Duitse historiografie. Posities, problemen en discussies', in: H. Belien and G.J. van Setten ed., *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1991) 141-181. Zie verder: Hannes Heer, *Vom Verschwinden der Täter: Der Vernichtungskrieg fand statt, aber keiner war dabei* (Berlijn 2004).

43 Zie <http://www.topographie.de>. Een aantal tegenstanders van de bouw van het 'Holocaust-Mahnmal' was van mening dat Duitsland als land van de daders eerst een monument aan de daders moest wijden en niet aan de slachtoffers.

44 Zie Konrad H. Jarausch, "'Die Teile als Ganzes erkennen'. Zur Integration der beiden deutschen Nachkriegsgeschichten', *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History* vol. 1 (2004) nr.1, 10-31; Mary Fulbrook, 'Approaches to German contemporary history since 1945: politics and paradigms', *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History* vol. 1 (2004) nr.1, 31-50.

45 Zie mijn artikel 'Bordercrossings. Some reflections on the role of German historians in recent public debates on Nazi history', Dan Michman ed., *Remembering the Holocaust in Germany 1945 - 2000. German Strategies and Jewish responses* (New York 2002) 59-95.

46 Zie voor een overzicht: Geoff Eley, 'Feature: After 1989. The unease of history: settling accounts with the East German past', *History Workshop Journal* Issue 57 (2004) 175-201.

47 Zie mijn artikel 'Over onszelf praten we niet. De Duitse historici en het nationaal-socialisme', P. Dassen and T. Nijhuis ed., *Gegijzeld door het verleden. Discussies over de Duitse geschiedenis vanaf de "Historikerstreit" tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 153-179. Zie Eley, 'The unease of history', 183, voor de paradoxen van deze *Diktaturenvergleich*: 'It made East German citizens answerable for the suppositions of a system which – unlike their accusers – they had enjoyed little opportunity to question. This was made all the more galling because the wall had actually fallen as the result of an East German democratic insurgency, not because of anything done by the West German state, which on the contrary had remained enmeshed in the practices of long-accumulating "German-German" (FRG-GDR) co-operation. Now to be lectured on the morality of collaborating with the "SED-dictatorship" seemed to many East Germans the height of sanctimonious and self-serving hypocrisy'.

goede antwoord hadden gezocht. Daarom moest een jonge generatie historici, vertegenwoordigd door Christian Gerlach, Ulrich Herbert, Dieter Pohl, Thomas Sandkühler, Michael Wildt, Klaus-Michael Mallmann, Suzanne Heim en *last but not least* Götz Aly, een begin maken met de serieuze beantwoording van deze vraag. Deze jongere generatie deed daartoe uitvoerig onderzoek naar het Duitse bezettingsregime in Oost-Europa en naar de rol van de vernietigingspolitiek hierin. Zij benadrukken alle de verwevenheid van de oorlogsvoering, de genadeloze economische uitbuiting van de bezette gebieden en de bewuste vernietigingspolitiek ten aanzien van 'overbodige eters'. Niet alleen de joden werden als overbodige eters gelabeld en behandeld, maar ook zestig procent van de Russische krijgsgevangenen, grote delen van de Russische burgerbevolking – in Wit-Rusland

- 48 Significant in dit verband is dat de executie en het doodhongereren van ongeveer drie en een half miljoen Russische krijgsgevangenen direct op conto van de *Wehrmacht* komt, evenals de verhongerings- en de verschroeiende aarde-politiek tussen 1941 en 1944, die vele miljoenen Russische burgers het leven kostte. Zie voor de 'Täterforschung', die pas na de 'Goldhagen-Kontroverse' en de "Verbrechen der Wehrmacht"-tentoonstelling kon ontstaan: U. Herbert en G. Aly ed., *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik, 1939-1945: neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt 1998); Chr. Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (Hamburg 1998); Chr. Gerlach, *Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944* (Hamburg 1999); Chr. Gerlach ed., 'Durchschnittstäter'. *Handeln und Motivation* (Berlijn 2000); W. Kaiser, *Täter im Vernichtungskrieg* (Berlijn 2002); G. Paul ed., *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (Göttingen 2002); M. Wildt, *Generation des Unbedingten: das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg 2002); Kl. Mallmann en G. Paul, *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Täterbiographien* (Darmstadt 2004); G. Paul en K-M. Mallmann ed., *Die Gestapo-Mythos und Realität* (Darmstadt 2003); Kl. Latzel, *Deutsche Soldaten-nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis-Kriegserfahrung 1939-1945* (Paderborn 1998); Chr. Hartmann, J. Hürter en U. Jureit ed., *Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte* (München 2005); Klaus Jochen Arnold, *Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion: Kriegführung und Radikalisierung im 'Unternehmen Barbarossa'* (Berlijn 2005).
- 49 Christopher Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1992) 121-142. de
- 50 Peter Longerich, "Davon haben wir nichts gewusst!". *Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945* (München 2006). In Nederland is deze discussie recent geopend naar aanleiding van les Vuijsje, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de jodenvervolgung* (Amsterdam 2006).
- 51 De historiografische pendant van deze voorstelling in de door Duitsland bezette staten is die van de 'gedwongen' collaboratie en de voorstelling van de politiek van 'het kleinste kwaad' (om erger te voorkomen). Deze thema's zijn buiten Duitsland ook relatief laat op de historische agenda geplaatst. Zie voor Nederland: Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad. De bestrafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003), en voor de historiografische verwerking daarvan: Joggli Meihuizen, *Goed fout. Het criminele verleden van de beursvoorzitter en verzetsman Carel F. Overhoff in de doofpot van historici* (Amsterdam 1995). Interessant is overigens dat de representatie van de 'gewone' Duitsers – inclusief degenen die in de *Wehrmacht* dienden – als 'slachtoffers' van de SS ook tot het standaard-repertoire van de Hollywood-films behoort.

werd ongeveer twintig procent van de burgerbevolking op de een of andere manier gedood – gehandicapten en verschillende andere groepen. Deze studies hebben duidelijk gemaakt dat Himmlers SS de Holocaust niet alleen op eigen kracht uitgevoerd heeft, zoals sinds Neurenberg zo vaak beweerd is, maar dat er sprake is geweest van nauwe samenwerking tussen alle betrokken Duitse instanties: de SS, de *Wehrmacht*, de politie-eenheden en de burgerlijke instanties. Bovendien documenteren deze studies een hoge mate van vrijwilligheid van de betrokkenen die blijkt uit een schokkend aantal initiatieven tot op het lokale niveau.⁴⁸

Deze generatie historici heeft ook duidelijk gemaakt dat noch 'nazi-organisaties', noch 'structuren' moorden plegen, maar dat alleen concrete mensen dit doen. Verontrustend is dat zij daar bovendien geregeld een aantoonbaar plezier aan hebben beleefd – wie Christopher Brownings beschrijvingen van de 'Judenjagd' en het 'Erntefest' in *Ordinary men* gelezen heeft, zal dat niet snel vergeten.⁴⁹ De demonisering van een beperkt aantal ideologisch bevlogene fanatieke nazi's als de verantwoordelijke daders voor de bergen lijken die de Duitsers met name in Oost-Europa achterlieten, is daarmee definitief als doorzichtige apologie doorgeprikt. Hetzelfde geldt voor de 'extra-territorialisering' van de Holocaust – het buiten de Duitse grenzen en buiten de Duitse verantwoordelijkheid plaatsen van de onbeschrijflijke misdaden die in Duitse naam door Himmlers (Europese) SS waren bedreven onder verwijzing naar het niet-weten van de Duitse bevolking.⁵⁰ Daarmee zijn recent de twee belangrijkste pilaren onder het geschiedbeeld van de dadergeneratie definitief omver getrokken.

Door het aantonen van de vrijwilligheid bij het moorden in het Oosten is ook het beeld van de alomtegenwoordige nazi-dwang ondermijnd, evenals het beeld van de Duitse daders als slachtoffers van deze nazi-dwang. Beide beelden hadden elkaar lange tijd ondersteund: het beeld van de almachtige Gestapo en van de misdadige SS, die niet alleen de joden terroriseerden maar ook de 'gewone' Duitsers, die zo tot 'mitmachen' gedwongen waren.⁵¹ Het nieuwe beeld van de Holocaust heeft dus ook het dominante beeld ondermijnd van de (slachtoffer-dader) relatie tussen de 'gewone' Duitsers en de nazi's. Daarmee is de vraag waarom zo vele 'gewone' Duitsers tussen 1940 en 1945 gemakkelijk in massa-

?????

?????

moordenaars konden veranderen opnieuw op de agenda gezet. Deze vraag, die natuurlijk ook gesteld en beantwoord moet worden voor vele 'gewone' niet-Duitsers, is recent eveneens door sociologen als Hans-Georg Söffner en sociaal-psychologen als Harold Welzer opgeworpen.⁵² Weinig opbeurend is het antwoord dat Götz Aly heeft geformuleerd in zijn boek *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, waarin hij opnieuw de vraag naar de relatie tussen 'gewone' Duitsers en de nazi-staat aan de orde stelt. Volgens Aly dienden de misdaden van de nazi-staat – inclusief de Holocaust – alle een eenvoudig doel: georganiseerde roof. Met al het geroofde geld, goud en goederen betaalden de nazi's de Duitse soldaten en financierden zij de welvaarts-politiek ten aanzien van het Duitse volk. De belastingheffing in de bezette landen diende hetzelfde doel. Hierdoor profiteerden de meeste 'gewone' Duitsers direct in een materiële zin van de nazi-misdaden en van de veroveringsoorlog. Daarom steunden zij het nazi-regime tot het bittere einde – en dus niet omdat de Gestapo en de SS almachtig zouden zijn en hen tot 'mitmachen' hadden gedwongen, zoals velen met Meinecke hadden beweerd.⁵³

Volgens Aly bestond er dus een symbiose tussen de 'Volksstaat' en de misdaden die de nazi's in heel Europa pleegden – een symbiose die de Duitse historici tot voor kort niet onder ogen wensten te zien. 'Voor de meerderheid van de jonge Duitsers betekende het nationaal-socialisme geen dictatuur, geen spreekverbod en geen onderdrukking, maar vrijheid en avontuur'. De nazi-staat typeert Aly daarom als een *Gefäl-*

ligheidsdiktatur, een dictatuur die de Duitsers diensten verleende waarvan de kosten betaald werden door miljoenen inwoners van het door Duitsland bezette Europa, die ten bate van de Duitse 'volks- en roofgemeenschap' geplunderd, onteigend en ook vermoord werden. 'Wie niet wil spreken over de vele voordelen voor miljoenen "gewone" Duitsers, die moet ook over het nationaal-socialisme en over de Holocaust zwijgen', luidt Alys door Horkheimer geïnspireerde conclusie.⁵⁴ Voor zover 'gewone' Duitsers zelf niet tot de daders behoorden, hadden ze dus wel degelijk direct en indirect geprofiteerd van de misdaden van de Duitse daders in bezet gebied, aldus Aly. Nadat in de eerste naoorlogse fase het Duitse slachtofferschap was gecollectiviseerd – zie Meinecke – is door Aly nu het Duitse daderschap in zekere zin gecollectiviseerd, gegeven het feit dat de Duitse 'Volksgemeinschaft' ook een roofgemeenschap was die op een systematische en grootschalige manier buiten de Duitse grenzen roofmoorden pleegde. Alys these dat er een direct verband heeft bestaan tijdens de oorlog tussen de relatieve materiële welvaart van de Duitsers en de plundering van de rest van (bezet) Europa kan daarom als de tegenpool gezien worden van het positieve Europa-perspectief van Schwarz en Schröder cum suis waarin de Europese integratie primair als een vreedzaam proces wordt

52 Browning, *Ordinary Men*, 159-191, stelt deze vraag ook in relatie tot het optreden van het Amerikaanse leger in de Pacific en in Vietnam. Zie verder Harald Welzer, *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden* (Frankfurt am Main 2005); Max Miller en Hans-Georg Söffner ed., *Modernität und Barbarei. Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts* (Frankfurt a. M. 1996). In Nederland ontbreekt overigens nog steeds een historische studie over de Nederlandse SS-vrijwilligers.

53 Zie Götz Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* (Frankfurt a.M. 2005) en Frank Bajohr, *Parvenus und Profiteure: Korruption in der NS-Zeit* (Frankfurt a. M. 2001). Zie voor Nederland: Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit t dens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999); idem, *Berooid : de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001); idem, *Eksters: de nazi-roof van 146 duizend kilo goud bij De Nederlandsche Bank* (Amsterdam 2002).

Voor de discussie rond Alys boek zie *Sozial.Geschichte* 20 (2005) nr. 3 en *Sozial.Geschichte* 20 (2006) nr.1. Voor de vrijwillige medewerking van de Duitse bevolking aan het nazi-regime zie: Robert Gellately, *Backing Hitler. Consent and coercion in Nazi Germany* (Oxford 2001) en Gisela Diewald-Kerkmann, *Politische Denunziation im NS-Regime oder Die kleine Macht der Volksgenossen* (Bonn 1995). Ook hier bracht de *Diktaturenvergleich* tussen Nazi-Duitsland en de DDR overigens het tegengestelde van het beoogde resultaat: de Gestapo (in 1937 bestaand uit rond 7000 medewerkers, inclusief het administratieve personeel) bleek in vergelijking met de Stasi (in de jaren tachtig bestaand uit rond 190.000 medewerkers, formeel en informeel) een minieme organisatie te zijn, helemaal wanneer men de 60 miljoen inwoners van het Derde Rijk met de 17 miljoen inwoners van de DDR vergelijkt.

voorgesteld dat van na 1945 dateert. Dat geldt ook voor Alys constatering dat de naoorlogse Bondsrepublikeinse regeringen, tot en met die van Helmut Schmidt, acties hebben ondernomen om de sporen van 'de grote nazi-roof' uit te wissen uit vrees voor financiële schadeclaims uit het buitenland – en Duitsland dus ook op die manier zijn lessen had geleerd.⁵⁵ Aly benadrukt zo dat Europa niet met de oprichting van de Europese Unie begonnen is en dat de (Duitse) nationale staat al langer niet de vanzelfsprekende ruimtelijke eenheid van de *Zeitgeschichte* is. Dat zal niemand verbazen die zich met Dirlik realiseert dat de geschiedenis überhaupt geen natuurlijke of vanzelfsprekende geografische eenheden kent.⁵⁶ De vraag welke geografische eenheid de historicus het beste kan kiezen is – net zo als de vraag naar de beste temporele eenheid – afhankelijk van de vragen die de historicus zich stelt.

Een tweede verklarende factor voor de aanhoudende 'negative Lebendigkeit' van het Derde Rijk is dat het verenigde Duitsland er na 1990 ook buiten haar nieuwe grenzen onverwachte problemen bij heeft gekregen, die het opnieuw met het nazi-verleden confronteerden. Ik doel hiermee op de oude brandende vraag naar de relatie tussen Duitsland en Zuid-Oost-Europa. Daar hadden de massamoorden door de Duitsers grotendeels plaatsgevonden en ook daar werd, buiten de Holocaust om, de dader-slachtofferproblematiek nog na 1990 als actueel ervaren. Gegeven de enorme aantallen burgerslachtoffers van de Duitse bezetting – in Polen kwamen zo'n drie miljoen burgers om en in de Sovjetunie een veelvoud daarvan – is dat niet verwonderlijk. De hereniging van de twee Duitslanden en het wegvallen van de Oost-West tegenstelling na 1990 betekenden au fond dat Duitsland opnieuw met zijn verleden van vóór 1945 werd geconfronteerd. Dit verleden was overduidelijk door een 'Drang nach dem Osten' gekarakteriseerd geweest. Deze drang had in de Duitse *Vernichtungskrieg* tussen 1940

en 1945 een buitengewoon gewelddadige vorm aangenomen voordat het Rode Leger er vanaf 1943 in slaagde om tegelijk met de *Wehrmacht* de Duitse burgerbevolking definitief naar het westen te verdrijven.

De traditionele drang naar het Oosten was door de opvallende *Westorientierung* van alle bekende historici van de Bonner Republik vóór 1990 tijdelijk in de vergetelheid geraakt, wat op zich opmerkelijk is omdat vele kenmerken van de zogenaamde Duitse *Sonderweg* alles te maken hebben gehad met de Duitse aanwezigheid in Oost-Europa. Tot 1918 bevonden zich door deze aanwezigheid immers miljoenen niet-Duitsers binnen de Duitse staatsgrenzen – met name Polen – en dat was een factor geweest die de antidemocratische gezindheid van de Duitse elite en burgerij sterk beïnvloed had. Tussen 1918 en 1945 was de Duitse geschiedenis weer fundamenteel beïnvloed geweest door het zogenaamde verlies van de 'Duitse' territoria als gevolg van de Duitse nederlaag in 1918, met name aan Polen. De Tweede Wereldoorlog begon dan ook niet toevallig met de Duitse overval op Polen en met de daarop volgende vierde Poolse deling. Tegen deze achtergrond heeft Philip Ther onlangs betoogd dat het Duitse Keizerrijk wellicht meer overeenkomsten vertoonde met het multi-etnische Russische en Habsburgse Rijk dan met nationale staten als Frankrijk en Engeland.⁵⁷

Hoe dit ook zij, de recente heftige reacties in Polen en Tsjechië op de hernieuwde discussies in Duitsland over een eventuele schadevergoeding voor de Duitse 'Heimatvertriebenen' en over hun eventuele monument in Berlijn – beide manifestaties van het nieuwe Duitse *Opferdiskurs* – bewijzen dat bij de Oost-Europese burens van Duitsland het historische bewustzijn als slachtoffers van Duitse agressie ruim zestig jaar na dato nog behoorlijk levend is.⁵⁸

Concluderend moet worden vastgesteld dat noch de introductie van een nieuwe periodisering, dat wil zeggen van de 'nieuwste contemporaine geschiedenis', noch de introductie van een nieuw ruimtelijk referentiekader, dat wil zeggen van 'Europa', tot nu toe tot gevolg heeft gehad dat het Derde Rijk in de contemporaine Duitse geschiedenis naar de achtergrond is verdwenen. Ik heb de these verdedigd dat de oorzaak hiervan gezocht moet worden in de omstandigheid dat deze nieuwe referentiekaders de nog steeds

54 Aly, *Hitlers Volksstaat*, 11-12.

55 Aly, *Hitlers Volksstaat*, 45-46.

56 Dirlik, 'Performing the world'.

57 Philip Ther, 'Beyond the nation: the relational basis of a comparative history of Germany and Europe', *Central European History* vol. 36 (2003) no.1, 45-73.

58 Zie http://www.zeitgeschichte-online.de/zoll_rainbow/documents/pdf/presse_verteilung.pdf.

brandende vraag naar de dader- en de slachtofferrollen ten tijde van het Derde Rijk eerder verbergen dan beantwoordbaar maken. Dit was en is kennelijk nog steeds de lakmoestest aan de hand waarvan de adequaatheid van de interpretatiekaders van de contemporaine Duitse geschiedenis wordt bepaald. Daardoor heeft de contemporaine Duitse geschiedenis ook na de hereniging van 1990 zijn catastrofale karakter behouden, ondanks de groeiende temporele afstand tot 1945 en ondanks de groeiende afstand tot het nationale kader als gevolg van de voortschrijdende Europese integratie. De Tweede Wereldoorlog heeft daardoor in Duitsland na ruim zestig jaar nog steeds het karakter van een historiografische mijnbrand behouden: een 'Vergangenheit, die nicht vergehen will'.